

Freuds ambassadeur in het Nederlands

Een vraaggesprek met Wilfred Oranje

JOHAN DE GROEF

Heb ik het goed dat je al zo'n vijftientig jaar intensief bezig bent met het vertalen van Freud?

Ja, maar daarvoor is het begonnen bij De Bezige Bij in de jaren zeventig met Adriaan Morriën en Henk Mulder. Die hadden ook psychoanalytici die adviseerden over de indeling van de editie, de registers enzovoort. Nog voor er één deel was uitgekomen had De Bezige Bij al heel wat moeten betalen aan auteursrechten en adviseurs. Omdat er geen schot in kwam heeft Uitgeverij Boom het hele project voor een schappelijke prijs overgenomen. Toen zijn druppelsgewijs de eerste vier delen van de Freudeditie uitgekomen: *De kleine Hans*, *Dora*, *De Wolfenman* en het eerste deeltje in de reeks *Cultuur en Religie*. Morriën en Mulder waren gerenommeerde docenten in de vertaalwetenschap aan de universiteit en lieten hun studenten werkvertalingen maken, waar zij nog eens als monniken overheen gingen. Daardoor ging het zo langzaam dat de totale editie pas in 2020 vertaald zou zijn. Toen heeft men besloten een tweede redactie aan te stellen, waarop Mulder en Morriën ontslag namen, met in hun voetspoor de psychoanalytici, zoals Louis Tas en Huyck Van Leeuwen.

De nieuwe redactie, bestaande uit de vertalers Paul Beers en Hans Bakx, heeft toen enkele nieuwe mensen aangetrokken onder wie Thomas Graftdijk en mijzelf. Tom werkte en woonde in Italië en ik in Amsterdam. Wat ik vertaalde redigeerde hij en andersom. Omdat we ver van elkaar woonden, hadden we een goede verstandhouding en kregen we geen ruzie — want ik kan met stelligheid zeggen dat kritiek uitoefenen op iemands taalgebruik zowat de ergste persoonlijke kritiek is die er bestaat. We konden dus honderden opmerkingen in de kantlijn schrijven met daarnaast ontboezemingen over ons huwelijksleven en wat je «wilde psychoanalyse» zou kunnen noemen. Zo verliep het vertalen heel efficiënt en hebben we deel voor deel afgewerkt. Maar

toen we bij deel 26 waren, is Tom heel onverwacht en heel jong, hij was pas tweeënveertig, aan een hersentumor gestorven. De door mij vertaalde laatste delen zijn toen door Paul Beers geredigeerd, die dat ook met de nog vertaalde aanvullingen voor de nieuwe editie is blijven doen.

Als vertalers waren we gebonden aan de aanvankelijke opzet van de editie, die niet chronologisch maar thematisch was. Dit was bedacht door de psychoanalytische adviseurs die ook een aantal technische termen bepaalden die we moesten overnemen. Veel lag dus vast. «Besetzung» bijvoorbeeld ga je niet zoals de Engelsen vertalen met een nep-Grieks woord «cathexis». Bettelheim, die grote kritiek had op de *Standard Edition* van Strachey, heeft mooie dingen geschreven over de medische wending die in die editie aan Freud werd gegeven. Freud ontleende het woord «Besetzung» aan het militaire jargon: troepen komen het land binnen, bezetten het, kunnen het ontruimen, enzovoort. In het Duits-Oostenrijks heeft «Besetzung» ook nog andere dan militaire associaties. Maar met de Nederlandse vertaling «bezetting» zit je goed.

In die zin sluit het Nederlands goed aan op het Duits?

Ja, beter dan sommige andere talen. De Franse vertaling «investissement» heeft niets met die militaire beeldspraak te maken, maar alles met geld en aandelen. Dan zit je op een ander spoor en moet je ook allerlei dingen naar je hand gaan zetten, waardoor er langzamerhand een enorme kloof ontstaat met Freud zelf. Ik beweer dat de Fransen met alle ellende zitten in hun vertalingen doordat ze er echt Frans van willen maken en allerlei woorden zijn gaan gebruiken — eerst met Marie Bonaparte, vervolgens met Laplanche en Pontalis, en toen met Lacan — die een eigen leven zijn gaan leiden, waarop dan nieuwe theorieën werden gebouwd die heel interessant zijn, maar bitter weinig met Freud te maken hebben. Bij lacanianen wordt bijvoorbeeld gespeeld met begrippen als «désir», «plaisir». Dat komt doordat zij worstelen met begrippen als «Lust» en «Wunsch» die wij gewoon kunnen vertalen als lust en wens.

Ik meen dat de Fransen met allerlei Duitsers vertaalproblemen hebben, denk maar aan Nietzsche, van wie ik *Also sprach Zarathustra* vertaalde. Op dit moment kijk ik opnieuw de vertaling van Freuds *Dostojewski und die Vätertötung* na en mede daardoor beseft ik ook dat de Franse vertalingen uit de negentiende eeuw van *Misdaad en straf* of *De gebroeders Karamazow* absurd slechte vertalingen zijn. Daar is van alles uitgegooid en een heleboel Russische toestanden worden naar de Franse wereld van 1880-1890 teruggevoerd. Dostojewski wordt daar nu opnieuw vertaald. Maar ondertussen zijn er allerlei interessante Franse studies over Dostojewski geschreven door mensen die geen Russisch kenden, zich baseerden op die oude vertalingen en zodoende allerlei dingen over Dostojewski beweerden die gewoon onzin waren.

Speelt hier voor jou de invloed van Wittgenstein een rol — van wie je ook boeken vertaald hebt — waar het over de samenhang tussen taalvorm, denkvorm en levensvorm gaat?

Wittgenstein zelf heeft over Freud geschreven. Wittgenstein begreep hoe een theorie als een motor begint te draaien en zijn eigen leven gaat leiden. Zelf was hij daar in zijn eigen filosofie doodsbang voor. Als buitenstaander was hij zeer geïnteresseerd in de manier waarop Freud zijn termen en metaforen bedacht.

Je hebt slavistiek gestudeerd en toch ben je zo met Duitse vertalingen bezig. Wat trok je erin aan om zo lang en zo intensief Freud te vertalen?

Ik heb Slavische talen gestudeerd en ook rechten omdat ik als zestienjarige ambassadeur in Rusland wilde worden. Dat was een misverstand. Ik ben niet afgestudeerd en Russisch lag in de jaren zeventig moeilijk. Ik was redacteur bij het marxistische filmtijdschrift *Skrien* en heb toen teksten en ook een paar boeken van Eisenstein vertaald. Voor ik het wist was ik vertaler. Ik ben toen gaan vertalen wat op mijn weg kwam, maar alleen dingen die ik graag wilde. En in '82 was er Freud; ik had toen nog niet eens zo veel vertaald uit het Duits. Maar als je eenmaal literair vertaler bent, merk je dat het vooral om het Nederlands gaat. Je moet de brontaal behoorlijk kennen, maar je worstelt met het Nederlands.

Ik vertaal het liefst dode schrijvers, die kunnen namelijk niet terugtrappen. Vertalen gaat ook beter en gemakkelijker als het goede schrijvers zijn. Zo vertaalde ik Mörike, Fontane, Goethe, Schiller en onlangs de *Reisebilder* van Heine...

Volop Duitse Romantiek dus ...

Ja, maar ook veel Joseph Roth, en *Mimesis* van Auerbach vond ik verschrikkelijk mooi.

En uit het Italiaans

Dat komt zo: ik had een oom die directeur was van een grote tabaksmatenschap in Italië en vanaf mijn elfde verbleef ik elke vakantie bij die oom in Rome. Ik heb zelf ook twee jaar in Venetië gewoond. Als je vertaler bent, kun je in Venetië wonen of op Tahiti. Het enige wat je nodig hebt zijn een paar woordenboeken en tegenwoordig een computer. Maar omdat ik een gezin met kinderen heb, ben ik in Nederland blijven wonen.

Ik heb Leonardo da Vinci vertaald en acht hedendaagse romans, en wil nu Leopardi vertalen. Russen vertaal ik bijna niet meer en met de jaren wordt dat ook steeds moeilijker. Ik vertaal ook regelmatig voor de programmaboekjes van de Nederlandse Opera — dat verdient goed.

Eigenlijk ben je door zo veel van Freud te vertalen ambassadeur van Freud geworden.

Zeker nu met de nieuwe editie, die heel volledig is. Ik heb veel bij moeten vertalen en ik heb de al bestaande teksten — ook mijn eigen vertalingen — allemaal kritisch moeten herzien. En het notenapparaat moet worden aangepast. Het is niet alleen maar leuk. Ik heb de mazzel dat ik geen psychoanalyticus ben, het oeuvre van Freud is mijn bijbel niet. Ik ben ook niet in analyse geweest. Veel vertalers zijn neurotisch, maar ik beweer dat ik dat niet ben. Ik denk dat een analyse mijn vertalingen niet ten goede zou komen.

Ik vertel je graag deze anekdote: ik moest voor de oude editie de registers maken. Zo kwam ik vaak in het Psychoanalytisch Instituut in Amsterdam. Er zaten daar bij de secretaresse twee heren die wel analytici moesten zijn. En nadat we aan elkaar waren voorgesteld, sprong één van de twee op, krabde zich achter het hoofd en zei: 'Ik heb me suf gepeinsd bij wie ú in analyse bent geweest.' Ik ben niet in lachen uitgebarsten, maar ik besepte op dat moment dat psychoanalytici in een gesloten universum leven en zich niet kunnen voorstellen dat een echte buitenstaander zich met Freud bezighoudt. Ik moet wel zeggen dat door zo veel met Freud te werken de verleiding groot is om de wereld te versmallen. Voor mij is het zo dat analytici vier soorten mensen kennen: hun collega's, hun ex-patiënten, hun huidige patiënten en dan als vage groep hun toekomstige patiënten, daar wil ik ook nog wel hun gezinnen bij tellen.

Zeg je daarmee ook dat alleen een buitenstaander echt goed kan vertalen, want — traduttore, traditore¹ — vertalen impliceert een soort onafhankelijkheid tegenover de tekst en de auteur?

Nou, de tegenstelling tussen buitenstaander en deskundige is natuurlijk een constructie, daar zit nog van alles tussen. Ik heb op mijn zestiende Freuds *Vorlesungen* gelezen. Tom Graftdijk kende Freud ook op die manier. We waren eigenlijk bewonderaars van die man. Ik heb niet — zoals vele vertalers — schoon genoeg gekregen van Freuds werk. Ik ben van die terugslag gevrijwaard gebleven, ik vind zijn werk nog altijd ongelooflijk knap. Je wordt er, door er zo veel mee bezig te zijn, een redelijke kenner van.

Ik kan bijvoorbeeld heel goed zien wanneer Freud niet zeker is van zichzelf, doordat hij dan bepaalde retorische trucs gaat toepassen. Hij gaat dan een beroep doen op het algemeen spraakgebruik, of een formulering bezigen als 'de mensen zeggen dat...' Als hij zulke zinswendingen gebruikt, is dat omdat hij geen argumenten weet die beter passen bij de theorie die hij aan het optrekken is. Hij kan ook, wanneer hij zich niet gemakkelijk voelt, heel professoraal, heel negentiende-eeuws gaan schrijven, met lange zinnen en met veel als-danconstructies. Als Freud zeker is van zijn zaak, schrijft hij als een literator. Zoals in *Het 'Unheimliche'*, waar hij het ingewikkelde verhaal van *De zandman*

van Hoffmann in anderhalve bladzijde nog mooier weet te vertellen dan Hoffmann zelf. Dat kan alleen iemand die zelf meesterlijk schrijft.

Niet voor niets kreeg hij de Goethepreis.

Ja, absoluut, maar je merkt wel dat hij een gevangene wordt van zijn eigen bouwwerk. Freud probeert bijvoorbeeld de epistemologische breuk met zijn nieuwe structuurmodel zo onmerkbaar mogelijk te maken. Dat lukt hem niet altijd. Dan probeert hij hetzelfde begrippenapparaat te gebruiken, maar in feite zegt hij iets anders, of een woord is iets anders gaan betekenen. Dat is heel verwarrend, en daardoor heb je generatie na generatie auteurs die boeken over Freud schrijven en nieuwe inzichten krijgen. Dat heb je met alle groten uit het verleden. Je moet altijd terugkeren naar de tekst van Freud zelf.

Freud deed ook nogal schimmig en moeilijk over wie nou iets had bedacht. Pas als hij de boel goed had doordacht, kon hij kennisnemen van andermans gedachtegoed — bijvoorbeeld dat van Nietzsche en Schopenhauer. Hij moet verdomd goed geweten hebben wat de anderen over onder meer het onbewuste hadden geschreven. Dat hij dat weer wilde vergeten begrijp ik ook wel. Hij had het moeilijk met collega's als het ging over wie het geestelijk eigendomsrecht had op bepaalde gedachten. Zo heeft hij sommigen zeker niet de eer gegeven die hun toekwam. Maar het blijft toch waanzinnig knap wat hij bijvoorbeeld over jaloezie en ambivalentie schreef, ook al vinden wij dat nu vanzelfsprekend.

Heel wat psychoanalytische gedachten zijn gemeengoed geworden, dikwijls met heel wat vervlakking tot gevolg.

En dan hoeft je niet eens aan wilde psychoanalyse te denken. Iemand als Ter Braak had Freud gelezen, was een bewonderaar geworden en heeft naderhand op zijn manier met Freud afgerekend. Hij ergerde zich vooral blauw aan Freuds volgelingen omdat die zich, als ze samen waren met anderen, bezondigden aan het duiden van alles en nog wat, de lapsussen... de mensen werden er gek van.

Welke teksten waren een plezier om te vertalen, en welke waren allesbehalve een vertaalfest?

Ik vond *Totem en taboe* een heel mooi boek, omdat het zo geraffineerd in elkaar zit. Net als in *Die Traumdeutung* weet Freud als het materiaal heel knap te ordenen. Het zijn heel slimme excerpten van het tamelijk onleesbare *Goldenbough* van Frazer. In het derde en zeker het vierde hoofdstuk schrijft hij dan een soort detective, met een kleine samenvatting over een dwangneuroticus, vervolgens wordt het inzicht van Darwin erin verweven en uiteindelijk volgen de meest wezenlijke dingen uit de menselijke beschaving en de onderlinge verhouding tussen de generaties. Hoe kan het dat pas Freud dit alles zo achteloos, zo goed opschrijft? Ook als antropologen nu schrijven dat die

beweringen niet kloppen, zal *Totem en taboe* altijd een mooi boek blijven. Ook kleinere stukken waar men zelden bij stilstaat, zoals *Das Motiv der Kästchenwahl*, zijn pareltjes. Ook was Freud heel goed in zijn ziektegeschiedenissen. *De Rattenman* vind ik prachtig. Je kunt nu aan de hand van de oorspronkelijke notities die bewaard zijn gebleven reconstrueren hoe Freud deze ziektegeschiedenis redigeerde. Het is meesterlijk hoe hij in een voetnoot van een halve pagina patiënten doorneemt, zoals in *De Rattenman* het geval van de hoge ambtenaar die suikeroom speelt voor kleine meisjes. In een dergelijke voetnoot zegt Freud meer dan een heel boek over de cultuurgeschiedenis van Midden-Europa aan het eind van de negentiende eeuw. Daarmee is hij een genadeloze cultuurcriticus van zijn tijd die dit soort zaken, die dubbele moraal, van binnenuit beschrijft en niet als een revolutionair of een Don Quichotachtige figuur tekeergaat.

Ik heb kortgeleden ook Freuds necrologie van Tausk vertaald. Freud zat in een onmogelijke positie omdat hij zelf een grote rol speelde in Tausks geschiedenis, maar toch schrijft hij de necrologie heel knap. Het vormt bijna een ziektegeschiedenis op zichzelf. Een moderne romanschrijver die deze tekst leest, zou daar een roman van kunnen maken. Bij Freud kun je zowel in zijn grote werk als in zijn gelegenheidswerk juweeltjes tegenkomen.

Daar staan dingen tegenover die mij zwaar zijn gevallen. Dat doet zich vooral voor bij die stukken waar een theorie verdedigd of bijgewerkt moet worden en waar afstand moet worden genomen van mensen die een iets andere richting uit gaan. De stukken waarin hij afrekenet met Adler en Jung hebben iets bitters. In de *Vorlesungen* zitten erg taaie stukken. En het boek over *De grap*, waarin een grap wordt doodgemaakt door uit te leggen hoe ze werkt. Bovendien zit dat vol met vertaaltechnische problemen. Grafdijk en ik hebben dat opgelost door alle dubbelzinnigheden te laten staan die bij grappen een rol spelen en in een voetnoot in het Nederlands de verschillende betekenissen aan te geven. Anders moet je je eigen grappen gaan verzinnen en die in het betoog van Freud invlechten. Dat is wel gebeurd met de *Psychopathologie van het dagelijks leven*. Dit werk is al heel vroeg door Johan Stärcke vertaald en hij heeft een groot aantal voorbeelden van Freud die niet over te brengen waren, vervangen door eigen voorbeelden; net zoals Brill heeft gedaan in de Amerikaanse vertaling. Maar *De grap* worstelt enorm met de economische zienswijze en dan krijg je «onfreudse», onmogelijke woorden als «onlustbesparing». Als in één zin drie van dit soort begrippen voorkomen, is het bepaald geen plezier om het te vertalen, laat staan te lezen.

Als vertaler leid je toch een nederig bestaan te dienste van een auteur.

Kom je nooit eens in de verleiding om je eigen tekst te schrijven?

Het vertalen is voor eenzaten, je bent een kleine zelfstandige, «ik en mijn machientje». Ik voel me geen gemankeerd schrijver die alleen vertaalt om in zijn levensonderhoud te voorzien. Ikzelf vind het een genot om kennis te ne-

men van geesten als Joseph Roth en Freud. En als ik niet te zwartgallig ben, vind ik dat de Nederlandstalige wereld die schrijvers moet kennen. Het wordt een steeds grotere noodzaak om mensen die in het Frans, Duits of Italiaans schrijven, te redden voor de Nederlandse beschaving. In een goede bui wil ik mezelf beschouwen als iemand die goed werk doet. Ik maak me verder niet zo veel illusies over de status van vertaler.

Zou jouw vertaling van Freuds oeuvre niet in aanmerking komen voor de Martinus Nijhoffprijs? Wat geeft jou als vertaler de meeste voldoening en erkenning?

O, dat zou heel goed kunnen. Het is voor een vertaler leuk om te krijgen, je ontvangt ook een behoorlijk bedrag. Maar de fiscus rekent daarna genadeloos met je af. In mijn beginjaren was ik zeer nieuwsgierig naar recensies. Maar eigenlijk vielen die altijd tegen, ook als ze lovend waren. Dat mensen uit je omgeving zeggen dat ze het boek goed vonden, dat is aardig. Verder kan ik niet zo goed het verband leggen tussen het vertalen als ambacht en de voldoening die je daaruit put. Het is toch vaak zo dat het leukste moment is als je met een uitgever een contract sluit voor een nieuwe vertaling. En ik zal er met verbazing naar kijken als ik straks deze nieuwe editie in mijn boekenkast zie staan.

Deze Freudeditie is ook uniek in die zin dat ze uiteindelijk geheel door één vertalershand, jouw hand is gegaan. Zou je ook kunnen stellen dat het niet meer nodig is om Freud in het Duits te lezen?

Fouten uit de begintijd zijn eruitgehaald. Zo was ‹Vorlust› vertaald als ‹bij voorbaat lust›, terwijl je gewoon ‹voorlust› kunt vertalen. Of die vreselijke fout in *Dora*, waarbij mijnheer K. in het bootje zogenaamd een huwelijksaanzoek doet, terwijl in het Duits staat dat hij een ‹nummertje› met haar wil maken. Dat is iets heel anders. Alle vertalingen, ook die van mijzelf, zijn op dezelfde manier kritisch bekeken.

Met een computer kun je gemakkelijker opzoeken of een woord al is gebruikt, of Freud zichzelf citeert of parafraseert. Voor de keren dat verschillende vertalingen worden gebruikt — bijvoorbeeld psychische huishouding in plaats van psychische economie — is er nog het zaakregister van Walter Schönau en zijn vrouw, dat daarop zal wijzen.

Bovendien is Freud een groot stilist en dat uit zich in het feit dat hij weet te variëren, dat hij hetzelfde begrip op verschillende manieren uitdrukt, alleen maar om te voorkomen dat hetzelfde woord te vaak op één bladzijde voorkomt. Elke goede schrijver doet dat. Zo hebben ‹Seelenleben› en ‹psychisches Leben› voor Freud dezelfde conceptuele waarde, het is een stilistische afwisseling.

Psychoanalytici die geen Duits kennen lijken mij wonderlijke figuren. Ik vind dat mensen altijd terug naar de brontekst moeten. Ik denk dat ook de

registers in de nieuwe Nederlandstalige editie de redding van Freud zijn voor de toekomstige generaties. iemand die wil weten wat Freud zegt over ›jaloezie›, kijkt in het register en komt zo in een tekst van Freud. Hij gaat die tekst lezen en van het ene komt allicht het andere.

Heb je zelf nog een vertaaldroom?

Ja, *Bunte Steine* van Adalbert Stifter — een schrijver voor schrijvers. Het is een magische schrijver. Je voelt dat onder zijn beheertheid van taal een afgrond van affecten schuilgaat, het gaat bijna allemaal over kinderloosheid. Ook *Die Serapionsbrüder* van E. T. A. Hoffmann zou ik willen vertalen, en de *Operette morali* van Leopardi.

Ter afsluiting van dit vraaggesprek las Wilfred Oranje één stukje voor uit *De roes van de briefschrijver en 99 andere gevleugelde romans* van Giorgio Manganelli dat hij vertaald heeft, elke dag twee lootjes trekkend van de honderd genummerde verhalen.

Noot

1 Vertaler, verrader.